

«СЬОГОДНІ В ЛІТЕРАТУРІ НЕМАЄ НІ ДНА, НІ СТЕЛІ»

(Юрій Мушкетик. *Дороги, які нас обирають: Книга спогадів*. Харків: Фоліо. 2020. 348 с.)

*«Я часом думаю... Це не моя епоха.
Моя – десь там. Це не мій час – оце смикання,
оскали зубів, металічні конструкції замість людей,
і люди як дробарки. Цей світ мені не цікавий.
Ні зірок, ні місяця і вогні в очах.
І все штучне, несправжнє.
Справжній світ зникає»*
Юрій Мушкетик

Треба визнати, що світ літературних спогадів так само маліє, як світ людей. Тому до багатьох із них треба ставитися з осторогою, а окремі сприймати як хворобливе фентезі автора. Це не стосується спогадів Юрія Мушкетика (1929-2019), хоча і вони не є ідеальними. Сиріч, не є тими, які не лише привідкривають завісу, але й мають у собі щось від августинської сповіди. Зрештою, сам Юрій Мушкетик, який перебував у літературному процесі 65 років, знав це добре і розумів прекрасно. Письменник бо ж був не рядовий, а історичний белетрист в шерезі найкращих. Зрештою, у цій же книзі Мушкетик робить таку заувагу щодо спогадів Івана Дзюби: «На жаль, Іван Михайлович так і не розповів до ладу в «Спразі», як же стався з ним отой злам, що до нього привело. А також, як стався перелом раніший, як він з російського патріота враз став українським націоналістом. (Він заперечує, що був ним, хоч таким його мали всі)» [193]. Щось подібного, не щодо «переломів» світоглядних, а щодо відкритості спогадової, можна було би закинути самому Мушкетіку. Бо коли порівнювати його спогади із подібними книжками, то на гадку приходять «Новомирський дневник 1967-1970» Алексея Кондратовіча, який був заступником головного редактора найопозиційнішого журналу між 1958-1970 роками «Новый мир», котрий редагував Олександр Твардовський. І таке порівняння іде не на користь спогадів Мушкетика. Окрім якихось випадкових криптонімів, аби не називати прізвищ, і упереджених пропусків (зовсім не згадується декілька імен письменників, приміром того ж Володимира Дрозда, його земляка, і одного з керівників Спілки в часи тривалого Мушкетикого правління нею (1986-2001)), але є концептуальні зауваги, – моментами якісь дріб'язкові ці спогади, бракує простору, мисленневого і подієвого.

Можливо, цей закид не стосується Мушкетика. Його справа написати. А спогади писалися у три заходи: перший розділ «Дороги, які нас вибирають» розповідає про дитячі роки, навчання в школі й повоєнне життя

(коли писані, упорядником не вказано, але так розуміється, що це є найраніші записи); другий розділ «Метаморфози», написаний у 1980-ті роки й присвячений роботі Юрія Мушкетика на посаді головного редактора журналу «Дніпро»; останній, третій розділ «Жмут спогадів: принагідні записи з різних років», написаний письменником у 90-х роках і пізніше. Завершують книгу розмисли про Тараса Шевченка, спогадовий есеї про Анатолія Шевченка і остання повістина письменника, швидше белетризований нарис «Недоспівана пісня (Маруся Чурай)», написана 2018 року. Тому упорядкування цих спогадових матеріалів зроблено донькою письменника, теж письменницею Лесею Мушкетик. Власне, до неї можна ставити запитання щодо відбору матеріалу.

У першому розділі Мушкетик зосереджується на розповіді про свій рід по батькові і мамі (рід Бутків із Володькової Дивиці; про рідне село Веркиївка (від імені засновника Веркия, Оверка), яке в совіцькі часи перекручене у Вертіївку, недалеко від станції Крути. Історії своєї підліток Мушкетик не знав. Як більшість чи й усі його однолітки: «я жив в українському селі, розмовляв українською мовою (діалектом), але, власне, не знав, що я українець, натомість вичитував з підручників про те, що ми всі «советськіє», живемо на світі завдяки братньому російському народові, а Україна існує, бо є Росія; ми, хлопчак, також цим не вельми переймалися» [9]. Історію батькового роду Мушкетик знав лише до прадіда Юхи́ма (Йовхима, по-сільському), вуличне прізвисько Мушкетиків Чабарняки, про діда Петра і бабу, які «жили тихо, тихо померли», баба у голодний 1933 рік – не знав нічого: «І мої родичі добрі, лагідні, тихі-тихі, – не читали книжок, газет, не слухали радіо...», батько Михайло в середині 30-х, коли йому було під сорок, закінчив Ніжинський педінститут і трохи вчителював, проживши 94 роки (помер 1991 року). Більше розповідає Мушкетик про рід матері, Уляни Онуфріївни, в якій було шестеро братів і чотири сестри (всіх одинадцять), яка все життя пропрацювала не для себе – для інших; з 1943 року працювала заступником, а відтак і головою колгоспу, доробившись до пенсії у 12 карбованців. Видно, що доля мамі, вона сама найбільше вплинули на Юрія Мушкетика-письменника. Тому не дивно, що цей розділ він завершує пафосними рядками: «Бачу її – таку роботящу, рідну, дорогу, близьку... і таку безкінечно далеку. Прощуміло життя в боротьбі з його стихіями, здебільшого породженими людьми, облетіли цвіт і листя, й що залишилося від нього? Пам'ять? Думаю і не можу осягнути. Якби умів, написав би поему про матір. Не вмію. Якби був розумніший, віддав би їй за все ласкою ще за життя. І цього не зробив. Пам'ятайте про це. Бо – не вернеш, не вернеш!» [56].

Зі спогадів про студентське життя заслуговує уваги епізод, коли юний Мушкетик лише приїхав до повоєнного Києва й заснув на лавочці у парку Шевченка: «Прокинувся від плюскоту води: молоденька дівчина-двірничка поливала доріжки. Я взяв у неї шланг, напився. Пирснув на

неї, вона на мене (молодість) і поволікся до університету» [71]. Вибравши спочатку західноєвропейський факультет (романо-германські мови), Мушкетик після першої сесії перевівся на українську філологію, яку закінчив на відмінно, поступивши в аспірантуру. Серед його однокурсників були майбутні письменники Анатолій Косматенко, Сергій Плачинда, Юрій Петренко, Петро Сингаївський. Навчаючись в аспірантурі, Мушкетик був керівником літературної студії, головою якої був Василь Симоненко, але друзями вони так і не стали [«я не був авторитетним мудрим керівником, а Василь ще не був тим Василем Симоненком, що пізніше, коли почав працювати в обласній газеті», 77].

Другий розділ «Метаморфози» є цікавішим, бо, власне, зосереджений на літературній діяльності письменника. Один з підрозділів так і називається: «І про те, як «починався» сам як письменник. Тобто: початок початку цієї теми». Є в цій розповіді й елементи авторської іронії і самоіронії: «Я не знаю, звідки воно взялося: в школі я почав шкрябати вірші. «Звідки взялося» – адже ні місце, ні час не сприяли тому. Перші вірші написав у час німецької окупації, щось таке патріотичне, в шкільному зошиті, я його заховав у хліві за стропом, а зошит поточили миші» [83]. Побачивши, що в університеті десятки «Байронів і Пушкіних», вірші яких кращі і справжніші за його, Мушкетик вирішив спробувати свої сили в прозі, замахнувшись відразу на... історичний роман. Зупинився він на статті фастівського полковника Семена Палія, який на початку XVIII ст. підняв повстання проти Івана Мазепи, а пізніше брав участь у Полтавській битві на стороні Петра I. Дивним чином, задум був втілений і роман надрукований (позитивні рецензії дав Інститут Літератури і Михайло Стельмах). Здобувся Мушкетик і на перший гонорар, опублікувавши в «Барвінку» і «Дніпрі» перші оповідання: «На ті гроші я купив перший у житті костюм – сірий у іскорку, і гуцульську сорочку, в яких я й «охмуряв» свою майбутню дружину та одружився» [86]. Тут лиш відзначу, що в спогадах фактично випущене особисте життя Мушкетика, і нічого немає про дружину чи її родину. Трохи дивне мовчання, хоча, знову ж таки, це воля упорядника, доньки, а не письменника. Бо сам Мушкетик, уже в третьому розділі, з приводу сімейного життя відбувся банальною думкою: «Сім'я – це пекло і рай водночас» [310]. Так само про інтимне життя чоловіка і жінки, яке може накладатися і на Мушкетиків інтимний досвід, письменник заховався за афоризм: «Про чоловіка і жінку, які сховалися в затишному місці, ніхто не подумає, що вони читають» [298].

Отож, другий розділ, – редакторська стежа Мушкетика: «На працю в «Дніпро» я «прибився» після закінчення аспірантури, бо ж був знайомий з працівниками редакції, а познайомився, опублікувавши там своє перше «солідне» оповідання «Перед грозою». Перші оповідання і перша повість – то був мій тріумф, чи не найбільший за все життя» [87]. Шкода, що Мушкетик не пише нічого про своє аспірантство. У кого писав

дисертацію, яка тема? Те, що не написав – не дивина. Творчість у совіцькі часи, а ще вдалий старт, – відкривала той простір життєвий, якого би ніколи не дала, і ніколи не дасть нині, наукова діяльність у сфері україністики.

Починає цей розділ про письменників Мушкетик правильно, – з підкреслення своєї скромної ролі в літературі: «Ніколи не зараховував себе до людей крупних, оригінальних. Навпаки, скільки пам'ятаю себе з дитинства і юності, переживав, що не в усьому «такий як усі». Мабуть, це вельми зашкодило і в творчості. Мене й сьогодні дратують ті таланти, ті генії, які підпорядковували все власній геніальності, наплювавши на умовності, а то й на звичайну людську порядність (...)» [88]. І хоча донька, Леся Мушкетик у передмові зазначає: «Не був кар'єристом, однак мав амбіції, хоча й пише у вірші-епіграфі, що не досяг багато, це не перебільшення, радше, данина гіпертрофованій скромності», варто звернути увагу на її ж слова, сказані в попередньому реченні: «Талановитий і працьовитий, він уперто йшов до своєї мети – робити все, що може, для свого народу, писати твори, пробуджувати свідомість, учити любити Україну. І завдяки згаданим якостям і ще – гнучкості, життєвій мудрості досяг і значних посад, і прижиттєвої слави (...)».

Свою редакторську роботу в «Дніпрі» Мушкетик почав з підготовки до публікації «Потомків запорожців» Олександра Довженка. Навіть збирався їхати в Москву до Довженка, аби переконати його дещо змінити і поправити, на що тодішній головний редактор журналу Олександр Підсуха лише зауважив: «Та він проковтне вас, ви й не стямитесь» [91], і тільки раптова смерть Довженка в листопаді 1956 зупинила цю молодецьку авантюру. Про Довженка Мушкетик стриману оцінку висловлює: «Митець з печаттю генія» [91]; «Він не був людиною всім приємною, епоха наклала й на нього свій карб, в дусі епохи часто бував нестримним, категоричним, різким, «вождистським» у поведженні з підлеглими» [91]; «не терпів посередності, погано виконаної роботи, верхоглядства» [92]; «Переточила, як миші чисте зерно, йому життя і Солнцева: відбивала його від України» [93].

Але є одне зауваження, якого, окрім Мушкетика, ніхто не побачив: «Чимало в нього взяли шістдесятники» [93]. Епоха шістдесятництва, люди епохи знайшли найповніше відображення у спогадах Юрія Мушкетика: «Шістдесятницьку «погоду» насамперед робили статті» [94]. Зауваження слушне, і накладається на ситуацію шістдесятих років ХІХ століття в Російській імперії, коли журнали «Современник» і «Отечественные записки» починали читатися зі статей Белінського, Добролюбова, Чернишевського, Писарева. Суспільні зміни в імперії першими проголошували критики. Не стала винятком і ситуація шістдесятих років в совіцькій Україні: Іван Світличний, Іван Дзюба, Євген Сверстюк. Михайлина Коцюбинська, Василь Стус та інші розрухували суспільні уми. Першим серед працівників журна-

лу Юрій Мушкетик називає завідувача відділу критики Івана Бойчака, зупиняючись детальніше на трагізмі долі цього критика і деталях його біографії. Серед письменників першим зринає ім'я Романа Андріяшика. Характеристика Андріяшика малоприємна: «коли Андріяшик випивав, у ньому прокидалися садистичні нахили» [115]; «Андріяшик і сам вганяв себе в глухий кут. Був пияком, пияком агресивним» [176].

Не менш контрастною є оцінка постаті Бориса Олійника: «Це Жюльєн Сорель чи Люсьєн з «Втрачених ілюзій» в дещо іншій іпостасі» [127]; «Був сумлінним, чесним працівником, і підтекстовку напише, й верстку вичитає, – талановитим, скромним поетом» [127]; «П. Загребельний, походжаючи по кімнаті, висловив приблизно таку сентенцію: а що Олійник, яблучко од яблуньки... Його батько в тридцять сьомому пересадив пів району» [130]; «Хоч і в нього, як у кожної людини є якесь вразливе місце, ліній, вади вдачі. Такою у Б.Олійника – помисловість, яка, либонь, чи не ґрунтується на пристрасті до «зеленого змія»» [132]; «Перечитуючи його вірші, вловлюю, що всі оті козаки, шаблі – ширма, антураж, не справжнє» [135].

Наступний – Борис Комар, завідувач відділу прози в «Дніпрі»: «У нього на столі безнастанно диринькотів телефон, дзвонили «девички», Борис був «невситимолубний» і «всеїдний» на цьому полі» [136]. Тут більше можна прочитати про Комара у чотирьох книгах дзеркальних спогадових відображень Михайла Слабошпицького, написаних, до того ж, набагато колоритніше, художніше.

З повагою згадано Бориса Антоненка-Давидовича, серед іншого вказано про знищені КГБ спогади письменника [141].

Згадуючи українських письменників, жертв сталінізму, Мушкетик пише про Сосюру, Тичину, Рильського, Малишка роблячи слушне зауваження: «Випробування тридцятих років не перейшов майже ніхто» [148], і пояснює: «Не міг вистояти. Бо ж в ту дробарку кидали і його дружину, дітей» [149]. Окремих коментарів у Мушкетика здобувся Олександр Корнійчук: «талант він мав, його творчість є свідченням відриву митця від людей, від правди» [155].

З совіцьких класиків зустрічаємо різку оцінку Шолохова: «Чекав я тієї зустрічі з хвилюванням, бо таки ж був полонений «Тихим Доном». Але зустрів деградованого обмеженого чоловіка, алкоголіка...» [159]. Цікаві спостереження Мушкетика про Достоевського: «Скільки світових письменників у нашому столітті зізнаються, що на них мав неперебутній вплив Достоевський. Я ніде не читав, щоб хтось впливав на самого Достоевського. Та ось прочитав кілька романів американського класика Натанієля Готорна. І побачив разючу подібність прийомів, засобів психологічного малюнка у Достоевського. Трохи покопався в публічній бібліотеці й довідався, що твори Готорна друкувалися в «Современнике», коли там працював молодий Достоевський, він редагував переклади їх ро-

сійською мовою» [166]. У третьому розділі спогадів маємо різкішу оцінку російському класику: «Про Достоевського й казати нічого – шиз, про те знав, заздри́в Толстому, прагнув грошей» [291].

Серед інших авторів згадуються Василь Козаченко, Василь Земляк, Григір Тютюнник [«Алкоголіком Григір не був. Любив випити, але його з однаковим успіхом можна було схилити як до чарки, так і до безалкогольної розмови, до безневинної гри в дурня», 170], Анатолій Дімаров, Феодосій Роговий, Микола Зарудний, Олексій Коломієць, Павло Загребельний, Микола Холодний, Леонід Кисельов, Майоліка Кринта, Тарас Мельничук, Іван Немирович, Федір Маківчук [«Про Маківчука ходили легенди... Іде Маківчук по Хрещатику, заклавши руки за спину, зустрічає знайомого. Той: «Куди це, Федоре Юровичу?» «Несу сраку у ЦК, щоб набили», 206-207]. Цікавий штрих до характеристики Івана Дзюби подає Мушкетик: при вступі до аспірантури при Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка «всі екзамени, навіть українську літературу складає російською мовою» [189]; КГБ поширював по руках «Інтернаціоналізм і русифікацію» Дзюби ще три роки, виявляючи цією працею неблагонадійних [191]; у 70-х роках «пробивало» публікацію статей і книг Івана Дзюби всесильне КГБ [195;196]; не кажу про дивне каяття непоступливого Дзюби (Світличного, Стуса можна було вмовити щось змінити у статті, Дзюбу ніколи), через яке постраждав Микола Лукаш [199]. Можливо, ми ще не все знаємо про цю неординарну постать українського шістдесятництва?

Виявляється, що першим ідею Руху, точніше, Народного фронту, подав письменник Фока Бурлачук, а Програма Руху писалася за одну ніч (Павличко, Дончик, Брюховецький)...

Третій розділ носить характер фрагментарних записів, нотаток, вражень. Тут – різноманіття думок: від екзистенційно проминальних, самотинних до проблемних мистецьких та персональних оцінок. Окремі з цих оцінок контрастні і провокативні: «А взагалі в нас достатньо фетишизували Махна. А був він малоросом, бочкою, в яку налито анархокомунізму, коли сидів за бандитизм у тюрмі з анархістами» [242]; «Багато було в нього справді красивого. Але немало й такого, що викликало досаду. Людина з усіма «про» і «контра». Людина [про Гончара, 248]; «Усі говорили, що Смолич був у високому кадебістському чині, ледве чи не генерал. А жартували так: «Ах ти Смолич» (сволоч)» [249]; «Призначення письменника? У житейських буднях бути хоч трішки Христом» [253]; «Сьогодні в літературі немає ні дна, ні стелі. Дно, щоб обіпертися, стелі, щоб її сягнути. Творіння в вакуумі» [256]; «Нині я зовсім самотній» [260]; «Якби з книжок Хемінгуея вилучити слова чарка, стакан, віскі, коньяк, вино, то там нічого б не залишилося» [267]; «Історія – жінка продажна. З ким вона зараз спить, того й славить» [289]. І наскрізно проривається сумне, безальтернативне: «Література стала індустрією. Мало письменників, які оперують словом, метафорою, мають якусь мо-

ральну мету. Усі хочуть слави, здивувати світ. Текст перестав бути розмовою з собою, пошуками істини в собі» [294]; «Все омріяне збувається тоді, коли воно вже непотрібне» [309]; «Мабуть, я пережив свою епоху. Вона – моя епоха – закінчилася – з класичними романами, з тремким, цнотливим коханням, сільськими правдивими дядьками і тітками, повільним плином часу. Нинішнє не моє. А потім, мабуть, життя знову різко крутонеться і молоді скажуть: «це не наше життя, не наша епоха» [260].

Я не буду робити загального висновку. Мушкетик у багатьох випадках проговорював їх. Не завжди він був правий, але завжди він шукав Істини. І цей пошук є найважливішим у досвіді Юрія Мушкетика-письменника і людини. Я міг би додати свої враження від спілкування з ним, від травня 2007 до травня 2014. Я бачив його на письменницькому з'їзді 2001, коли він здавав повноваження Голови. Ним допущено, чи з його мовчазної згоди, багато помилок, які сьогодні привели спілку письменників до сумного стану. Але я не хочу завершувати розмову про книжку споминів Юрія Мушкетика на нотці викривальній, перебираючи лаври праведника і борця зі справедливістю на себе. Нехай говорить Мушкетик. Це його право, і його остання воля в звертанні до поколінь, яких він не знав, але з тривогою очікував: «І зрозумів я якось страшно, не тільки розумом, а всіма своїми почуттями осягнув, яке минуше людське життя, як воно шалено летить, забираючи од нас усе. Не можна затримати ні на мить ні свого щастя, ні любові, ні тихої печалі. Вони – тільки на мить, вони є і їх немає. Вони інші в кожному хвилину, але без них – немає життя. Ми силкуємося передати її на папері, але передаємо лише ілюзію любові, горя, щастя. Не можна осягнути чужої любові, як не можна передати комусь своєї. І через те маємо особливо дорожити отими щітками миттями, купати в них власну душу й намагатися не приносити іншим спасенним душам горя» [41-42]. І на завершення: «Легко ставати в позу судді, не побувавши самому на лаві підсудних, або бодай під слідством. Усі ми вельми сміливі в затишку, й прирівнюємо себе тільки до героїв, а не до тих бідолах, які блукали на середохресті, не маючи можливості побачити провідну зірку» [100]. Юрій Мушкетик свою провідну зірку побачив, заповівши нам не здаватися і шукати...

Мар'ян Севрасевич, м. Івано-Франківськ